

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Een verhandeling over verschil?

Bespreking van: Farhad Dalal (2002). *Race, Colour and the Processes of Racialization. New Perspectives from Group Analysis, Psychoanalysis and Society*. Hove/New York: Brunner Routledge. ISBN 1-58391-292-4, 264 pagina's, prijs: £ 17,99

Guido Laforce

Race, colour and the processes of racialization gaat niet alleen over racisme. Geschraagd door zijn persoonlijke ervaring als allochtoon in een land als Groot-Brittannië, grijpt Dalal het thema aan om een aantal kritische bedenkingen over de psychoanalyse en haar benadering van het racisme onder de aandacht te brengen. Dalal zet zich af tegen de kolonialistische opvatting dat het onderscheiden van rassen een natuurlijke, biologische grondslag zou hebben. Op zoek naar de oorsprong van de vijandigheid die aan de basis ligt van raciale en racistische vooroordelen, bladert hij in het eerste deel van het boek door de theorieën van Freud, Klein, Fairbairn en Winnicott. Uiterst summier samengevat: de destructiedrift (Freud, Klein) wordt als 'instinctivisme' ter zijde geschoven, als zou het gaan om een biologische, natuurlijke aandrang. Dalal stelt dat de angst die deel uitmaakt van het bestaan aan de basis ligt van de vijandigheid. Hij volgt hiermee Winnicott, nadat hij met Fairbairn de mechanismen heeft onderzocht die in gang worden gezet vanuit de vijandigheid. De kritiek op Freuds 'instinctivisme' en op het 'essentialisme' in de psychoanalyse wordt het boek door aangehouden. Als antwoord op het hele biologische van het 'instinct' (Strachey's vertaling) heeft Lacan de triade 'vraag, behoefte en verlangen' gesmeed en van hieruit de freudiaanse drift (met de voorstellingsrepresentanten én de lust of het affectkwantum) zijn plaats gegeven. Het verwijt van 'essentialisme'

heeft te maken met de opvatting van het onbewuste als een kelderverdieping waarmee de subjectiviteit kan worden omzeild. Aangevoeld wordt hoezeer deze opvatting een obstakel vormt voor de psychoanalyse. In deze weergave van Dalal mis ik de Ik-splitsing waarmee Freud de synthetiserende functie van het Ik op de helling heeft gezet en zo de geslotenheid van zijn tweede topiek heeft heropend. Bij Lacan wordt dit het 'gedeelde subject', dat ontstaan is van elke essentie en tot stand komt in de verhouding met de ander/Ander. Hierdoor komt 'Het onbehagen in de cultuur' (Freud 1930) bij Dalal evenmin op de juiste plaats. Dit freudiaanse concept had nochtans richtinggevend kunnen zijn voor een psychoanalytische, uiteindelijk qua opzet (klinisch) antropologische, studie als deze over het racisme. De bovenstaande coördinaten heb ik aangehouden om me in het boek te oriënteren. Bij Freud ontbreekt immers niet de intersubjectiviteit, maar wel de communicatie. Als pionier heeft Foulkes een historische stap gezet door in een groep precies de dialoog te installeren. Zijn reflecties over de communicatie liggen aan de basis van het tweede deel van dit boek. Dalal stelt namelijk vast dat de meeste psychoanalytische studies over racisme, op enkele uitzonderingen na, blijven steken binnen de klasieke op individuele behandeling gerichte denkkaders. Met het boek van Fanon *De verworpenen der aarde* (freudomarxistisch) aangevuld met Freire's *Pedagogiek van de onderdrukten* maakt Dalal de kanteling naar de maatschappelijke dimensie. Hij brengt zo de menselijke bestaansconditie onder de aandacht, maar dit wordt door hem niet gezegd. Als antwoord stelt hij Foulkes' concepten voor (het sociale onbewuste, de matrix of het communicatienetwerk) met het omstreden primaat van de groep als uitweg 'om niet in de eenzijdigheid van Freud, noch in die van Marx' te trappen. Dit is obscurantisme.

De sociaal-politieke dimensie krijgt pas vorm aan de hand van Elias' theorie over de 'racialisatie'. Als socioloog heeft Elias de *linguistic turn* van de jaren twintig niet gemist en zijn theorie ontwikkeld op grond van een studie van jeugdbendes in de grote agglomeraties. Binnen de machtsverhouding worden subtiele veranderingen aangebracht in de narratieve structuren. Zo raakte 'blank' in de loop van de geschiedenis geconnoteerd met 'zuiver', 'zwart' met het duistere, het kwade. Via de groepsprocessen (zie ook Fairbairn) ligt deze racialisatie aan de basis van het racisme, een 'wij' en 'zij', dat door Dalal goed herkenbaar is uitgetekend. Naast het verdrongene staat nog veel in het 'on-bewuste' ingeschreven, in de marge en onopgemerkt, maar daarom niet zonder effect. Met de racialisatie wordt zo ook het on-bewuste *colour-coded*. Dit is iets anders dan de spijting, argumenteert Dalal. Aan de hand van de semiotiek en de logisch-positivistische taaltheorie van de psychoanalyticus Matte-Blanco wordt uitgelegd hoe dit de desubjectivering in de hand werkt. Met de introductie van de symbolische orde, exterieur voor het subject, biedt Dalal hier een nieuw perspectief.

Een logisch-positivistische taaltheorie voor de psychoanalyse is weinig passend. Dit vraagt om een verdere uitwerking. Is de wens of het verlangen soms niet de zandkorrel in het raderwerk van de betekenisverlening? Naadloos stapt Dalal over op de latere opvattingen van Foulkes en Elias aangaande de communicatie om uit te komen op een hedendaagse narratieve opvatting van de identiteit. Maar met het primaat van de groep (en de identificaties) is de wens of het verlangen netjes onder de tafel geveegd. Als consequenties voor de praktijk formuleert Dalal een aantal voorstellen 'om meer rekening te houden met de realiteit van de analysant'.

Een doordenkertje om af te sluiten. Wanneer Lacan in zijn eerste seminarie de weerstand onderzoekt, stelt hij in zijn kritiek op de afweeraanlyse dat de analyticus elk subject in zijn singulariteit te behandelen heeft. Lacan gaf als voorbeeld een moslimanalysant wiens hand verkrampde als hij iets op papier moest zetten. Zijn vorige analytici interpreteerden het symptoom vanuit de masturbatiefantasieën; zij

werkten dus met een externe referentie in plaats van een tekstuele – met wat het subject zegt. Bij toeval las Lacan in de koran dat iemand die steelt de hand wordt afgehakt. De vader van de analysant was betrap op stelen, maar had deze wrede straf niet gekregen. De zonen erven de zonde van de vader.

G. Laforce, psychoanalyticus, lid van de Kring voor Psychoanalyse van de New Lacanian School, is supervisor en medewerker aan het postgraduaat Specialisatie Psychoanalytische Therapie van de KU Leuven.

Meltzer aan het werk

Bespreking van: Donald Meltzer with the psychoanalytic group of Barcelona and Catherine Mack Smith (2002). *Psychoanalytic work with children and adults. Meltzer in Barcelona*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-252-2, 292 pagina's, prijs: € 40,00

Marc Hebbrecht

Nadat ze zich jarenlang verdiept hadden in het werk van Bion, hebben psychoanalytici uit Barcelona contact opgenomen met Meltzer en hem verzocht hun klinisch werk te superviseren. Deze samenwerking heeft vele jaren geduurd. Driemaal per jaar werden er in anderhalve dag telkens vier gevallen gepresenteerd. Men verloor geen tijd aan anamnestiche informatie of achtergrondgegevens; elke therapeut presenteerde twee recente sessies die vervolgens uitvoerig werden besproken en door Meltzer becommentarieerd. De deelnemers waren zo enthousiast over de samenwerking met Meltzer dat ze besloten hun groepswork te publiceren. *Meltzer in Barcelona* is een verzameling van twaalf klinische gevalbeschrijvingen (vijf kinderen, zeven volwassenen), alle van langdurige en complexe therapieën met ernstig gestoorde patiënten. De gevalbeschrijving van Cecilia gaat bijvoorbeeld over een vrouw die reeds tien jaar in analyse is, vier zittingen per week. Een ander geval, David, is een hyperactieve jongen van vijf jaar die voor zijn geboorte een hersenbeschadiging heeft opgelopen en na

zijn geboorte de betrokkenheid van zijn depressieve moeder moest ontberen. Naarmate de therapie vordert, ontstaat er hoop: David is niet langer meer het diepgestoorde kind dat de externe wereld verwerpt en in moeder wil terugkruipen, maar hij geeft blijk van introjectieve capaciteit en impulsen tot ontwikkeling. Dit boek is allesbehalve eenvoudig. De lezer dient op zijn minst vertrouwd te zijn met het werk van Klein, Bion en Meltzer. Wil men het boek begrijpen dan is het essentieel dat men enig begrip heeft van een van Meltzers fundamentele concepten, namelijk 'leven in projectieve identificatie'.

'Leven in projectieve identificatie' is een soort almachtsfantasie waarbij het interne object getransformeerd wordt tot een 'claustum'. Een synoniem is 'intrusieve identificatie met een intern object'. Het individu geeft het eigen authentieke bestaan op en verwerft een schijnbestaan. Dit gebeurt door zich binnen te dringen in het object. Wanneer de persoon het object gepenetreerd heeft, voelt hij zich als het ware leven onder een glazen stolp, gescheiden van en beschermd tegen anderen maar afgesneden van elke mogelijkheid tot diepgaande intieme relaties. Hij heeft het contact met de eigen innerlijke wereld verloren. De persoon voelt zich vals, een fraudeur, en terzelfder tijd verbannen uit de wereld van intieme relaties met anderen. Hij kan de ander zien, maar er niet wezenlijk contact mee leggen waardoor een gevoel van eenzaamheid ontstaat; men voelt er zich niet bij horen. Voor wie leeft in projectieve identificatie heeft 'binnenkant en buitenkant' geen betekenis; het is meer een kwestie van leven in kamers, in compartimenten.

Het mechanisme van leven in projectieve identificatie wordt duidelijker als men de gevalsbeschrijving van Montse leest. Het betreft een dertigjarige, kinderloze vrouw die negen jaar eenmaal per week in therapie komt. Als kind reeds was ze moeilijk: intelligent, maar vooral agressief, ongehoorzaam, vol minachting voor andere kinderen. Anderen beleefden haar als geheimzinnig. Volgens Meltzer leeft ze in een toestand van projectieve identificatie: ze leeft in een harde en agressieve persoonlijkheid en kan er zich niet uit losmaken. Wie een relatie met haar aangaat, ervaart haar als een simulan-

te die doet alsof. Ze slaagt er echter niet in haar masker af te zetten, ook niet in een intieme relatie, die na verloop van tijd telkens verbroken wordt. Bij patiënten als Montse ziet men een constant ageren waarbij er een intense druk wordt uitgeoefend op de therapeut om mee te ageren. Volgens Meltzer dient men zich bij dergelijke patiënten te beperken tot een beschrijving van de claustrofobe wereld waarin ze leven. Het is alsof men de patiënt in de gevangenis bezoekt waarbij deze geleidelijk inziet dat de deur van de cel openstaat. Hoe beter de patiënt begrijpt dat hij deze begrensde positie kan verlaten, hoe meer hij het als een privilege benoemt in dit kasteel (het is eigenlijk een gevangenis) te vertoeven. De analyticus kan de wereld beschrijven waarin de patiënt leeft. Hierdoor worden de grootsheid en almacht die vervat zitten in zijn identificatie, uitgedaagd. Deze patiënten kunnen stilaan begrijpen dat ze gevangenen zijn in een wereld waar ze niet uit kunnen komen, ze leven niet echt in de werkelijke wereld – ze zijn er hoogstens bezoekers. Volgens Meltzer dient men met dergelijke patiënten contact te leggen zoals met autistische kinderen, veel te spreken en vooral beschrijvend te spreken.

De psyche is volgens Meltzer onderverdeeld in vijf compartimenten: de externe wereld, de binnenwereld van de externe objecten, de interne wereld, de binnenwereld van de interne objecten (vooral de ervaringen en fantasieën over het binnenste van de moeder) en de waanwereld. De wereld van het binnenste van de moeder is dan nog verder gedifferentieerd in drie niet-geïntegreerde compartimenten: de eenheid hoofd-borst, haar genitalia en haar rectum. Het meest pathologisch is de wereld van het rectum. Wanneer de patiënt in dit gebied binnendringt en er gaat leven ('living in projective identification', 'living in the rectum'), ontstaan borderlinegedrag en perverse manifestaties, bijvoorbeeld pathologische jaloezie.

Nogmaals, dit boek is bijzonder moeilijk voor de lezer die niet vertrouwd is met het postkleinianeense denken. Maar het is een rijk boek! Wie het doorworstelt zal gepakt worden door sommige diepzinnige uitspraken, zoals bijvoorbeeld bij de bespreking van het geval Victor.

Het infantiele deel van de persoon is conservatief, dat wil zeggen rusteloos ernaar strevend een vroegere toestand van geluk die teloorgegaan is, te herstellen. Het volwassen deel is progressief, niet gedreven door angst maar geleid door aspiraties en bewondering van ouderfiguren. Het gaat dan meer om avontuur, het opzoeken van nieuwe ervaringen en eruit willen leren. Dit is slechts één voorbeeld. Welnu dit boek is een avontuur, een ontdekkings-tocht door onontgonnen gebieden van de menselijke psyche. Maar het is ook een toonbeeld van groepswork; analytische inzichten zijn niet langer de prestatie van één genie, maar van een groep in dialoog met een genie. Zonder scheepslui had Columbus nooit Amerika ontdekt!

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.

Lacan op zijn Engels

Bespreking van: Dylan Evans (red.) (2001). *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 0-415-13522-2/23-0 (hbk/pbk), 239 pagina's, prijs: £ 55,00/17,99

Jos de Kroon

Al zes jaar lang gebruik ik *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis* regelmatig. Ik weet wat je erin kunt vinden en wat niet. Het heeft inmiddels zijn diensten bewezen. Niet eerder werd dit woordenboek in dit tijdschrift gerecenseerd. Het voorliggende exemplaar is een derde druk die in niets verschilt van de eerste druk behalve dat de uitgever van naam is veranderd. *Après coup* (een belangrijk sleutelbegrip bij Lacan, dat niet in dit boek staat vermeld en zo iets betekent als 'betekenis die achteraf wordt verleend') is het de moeite waard dit boek te bespreken en het te vergelijken met andere psychoanalytische woordenboeken, al of niet uit het lacaniaanse veld. Zo zal ik steekproefsgewijs de volgende woordenboeken de revue laten passeren: *Vocabulaire de la psychanalyse* van Laplanche en Pontalis, dat in Nederland meestal in de Duitse vertaling wordt

gebruikt (L&P), Harry Stroekens *Nieuw psychoanalytisch woordenboek* (S) en het *Dictionnaire de la Psychanalyse* van Elisabeth Roudinesco en Michel Plon (R&P).

Bij het doorbladeren valt op dat het een aangekleed verklarend woordenboek is. 'Aangekleed' omdat er een korte biografie van Lacan in staat, een chronologische lijst van zijn publicaties en een redelijk uitgebreide bibliografie. (Helemaal achter in het boek staat een index van alle behandelde items hetgeen mij als overbodig voorkomt.) 'Verklarend', omdat niet korte definities worden gegeven maar ervoor is gekozen om sleutelbegrippen bij Lacan uitgebreid te bespreken. De verwijzingen staan in de tekst tussen haakjes, anders dan bij L&P die ervoor hebben gekozen de referenties op het eind van iedere rubriek te zetten. Persoonlijk vind ik dat laatste iets prettiger. Overigens zijn de verwijzingen bij L&P veel uitgebreider dan bij Evans en bovendien verwijst de laatste vooral naar teksten van Lacan zelf en naar Freud. De algemene bibliografie achterin is breed georiënteerd en uitstekend.

Een eerste lemma dat ik wil bespreken is 'absence', ogenschijnlijk een onbelangrijk begrip, maar bij Lacan zeker niet. Het wordt gezet tegenover 'presence' dat niet als een apart lemma wordt opgevoerd. 'Absence' is niets minder dan de fundering van de symbolische orde. Het aan- en afwezig zijn wordt gerefereerd aan het 'fort/da'-spelletje dat Freud heeft beschreven in *Jenseits des Lustprinzips*. De primitieve fonemen die door Freud zijn aangeduid met 'fort/da' representeren aan- en afwezigheid van het object en het binnengaan van het kind in de symbolische orde. Het 'niets' heeft een representatie in de symbolische orde, zodat gesproken kan worden van een aanwezigheid, niet in ontologische zin maar in symbolische zin.

Een volgend lemma heeft nogal wat vragen bij mij opgeroepen vanwege de schrijfwijze, die niet lacaniaans genoemd kan worden en waarvan de auteur weet heeft, gezien de uitleg die hij geeft. Het gaat over het begrip 'analysant', dat door Evans wordt geschreven als 'analy-sand'. Lacan noemt degene die in analyse is achtereenvolgens 'patient', 'le malade', 'sujet', 'analysé' en ten slotte 'analysant'. Nu beweert

Evans dat de vertaling in het Engels ‘analysand’ is, afkomstig van het gerundivum – een passieve vorm, die aanduidt dat de patiënt op de bank ligt en zich laat analyseren. De uitleg is waar voor het passivum, maar Lacan wilde juist de actieve rol van de patiënt benadrukken. Ik ben bang dat Evans hier een interpretatie-en/of taalfout maakt. ‘Analysand’ is in het Engelse taalgebied de gangbare term, maar Lacan wilde de passieve connotatie van dit woord vermijden. Het is de ‘analysant’ die analyseert en het is de taak van de analyticus hem te helpen goed te analyseren. ‘Death drive’, het volgende gekozen lemma, is weliswaar voor het eerst door Freud gethematiseerd maar wordt door vele analytici nauwelijks serieus genomen. Lacan dicht dit begrip een centrale plaats toe in zijn psychoanalytische theorie; de dood is namelijk constitutief voor de symbolische orde en de dood is de absolute meester (vgl. het Signorelli-voorbeeld bij Freud). De doodsdrijf is te herkennen in de nostalgie naar het verloren paradijs, in de suïcidale tendens van het narcisme en in de herhalingsdwang. Anders dan Freud, die de doodsdrijf associeerde met de biologie, situeerde Lacan deze in de symbolische orde. Eveneens afwijkend van Freud zag Lacan de doodsdrijf als de oorsprong van alle driften, omdat iedere drift streeft naar zijn eigen uitdoving. Natuurlijk krijgt het begrip ‘desire’, het volgende lemma, veel aandacht, maar ook het begrip ‘desire of the analyst’, wat minder vanzelfsprekend is. Lacan maakt onderscheid tussen een genitivus subjectivus ‘desire attributed to the analyst’ en een genitivus objectivus ‘desire proper to the analyst’. Het verlangen naar de analyticus is te herkennen in de overdracht, maar het verlangen van de analyticus is bij Lacan zeker niet de tegenoverdracht. Ook niet het verlangen om het onmogelijke te doen, of het goede, en zeker niet het verlangen dat de patiënt wordt zoals de analyticus. Verderop in het woordenboek komt het begrip ‘symptom’ aan de orde, dat goed wordt behandeld. Bij Lacan heeft het een evolutie doorgemaakt. Eerst diende het symptoom, als betekenaar, onderscheiden te worden van structuur. Later werd het symptoom beschreven als metafoer en ten slotte heeft Lacan het symp-

toom uit laten monden in datgene wat de drie ordes (reële, imaginaire en symbolische) bijeenhoudt. Wat eerder door de wet werd generaliseerd is nu overgenomen door het symptoom, waarbij de wet de status van symptoom heeft gekregen. Tegelijk met deze verknopende of structurerende functie genereert het symptoom een soort pijnlijk genot, ‘jouissance’, eveneens een kenmerkend begrip bij Lacan. Het laatste lemma dat ik hier wil aanstippen is ‘Thing’ (chose), een begrip dat onherroepelijk in verband met ‘das Ding’ moet worden gebracht. ‘Das Ding’ is de oorzaak van het verlangen; het is iets wat men mist, een afwezigheid. Bij Lacan maakt ‘das Ding’ steeds meer plaats voor ‘objet petit a’, een wat meer cryptische aanduiding die refereert aan iets wat zich in het reële afspeelt. Over deze drie laatste begrippen zal men tevergeefs iets zoeken bij L&P en S.

Alles bij elkaar is het woordenboek van Evans vlot en helder geschreven, maar soms een beetje kort door de bocht. Er worden nauwelijks vergelijkingen getrokken met andere stromingen in de psychoanalyse en dat kan soms wel eens goed van pas komen. Die vergelijkingen worden wel getrokken door R&P en in mindere mate door L&P. Het woordenboek van S heeft het voordeel dat het in het Nederlands is geschreven maar valt iets te mager uit voor de professional.

Het volmaakte psychoanalytische woordenboek bestaat niet maar van de besproken voorbeelden gaat mijn voorkeur uit naar R&P, waarin vele richtingen in de psychoanalyse aan de orde komen en ruim voldoende aandacht wordt besteed aan Lacan. Het Frans kan een belemmering zijn. Het boek van Evans is vooral handig bij een snelle oriëntatie op begrippen bij Lacan. Het is een goede aanvulling op de reeds genoemde woordenboeken. Een ander Frans naslagwerk (*Dictionnaire international de la psychanalyse: concepts, notions, biographies, oeuvres, événements, institutions* uitgegeven door Alain de Mijolla) dat ik pas in huis heb, overtreft wellicht dat van R&P omdat het veel uitgebreider is en een sterk historische inslag heeft. Ik heb nog te weinig deze twee delen met 2017 pagina’s geraadpleegd om een gedegen oordeel te vellen.

Literatuur

Laplanche, J. & Pontalis, J.-B. (1980). *Das Vokabular der Psychoanalyse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Mijjolla, A. de (red.) (2002). *Dictionnaire international de la psychanalyse: concepts, notions, biographies, oeuvres, événements, institutions*. Parijs: Éditions Calmann-Lévy.

Roudinesco, E. & Plon, M. (1997). *Dictionnaire de la Psychanalyse*. Parijs: Fayard.

Stroeken, H. (2000). *Nieuw psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam: Boom.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater en A-opleider bij de GGzE te Eindhoven en heeft een eigen praktijk als psychoanalyticus. Hij is lid van de Association Mondiale de Psychanalyse en de New Lacanian School. Verder is hij bestuurslid van de ISPS Nederland-Vlaanderen.

Verborgene obstakels op de weg naar geluk

Bespreking van: Michael Argyle (2002). *The psychology of happiness*, heruitgave. Londen: Routledge. ISBN 0-415-2266-4, 276 pagina's, prijs: £ 12,50 , en van: Phil Mollon (2002). *Shame and jealousy. The hidden turmoils*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-918-7, 162 pagina's, prijs: £ 9,99

Mary Hoxe

Michael Argyle brengt, op basis van empirische onderzoeksgegevens vanuit diverse wetenschappelijke domeinen, een overzicht van de ontwikkelingen in het onderzoek naar geluk en tevredenheid. Hij besluit *The psychology of happiness* met pragmatische adviezen zoals deze in vele zelfhulpboeken te vinden zijn. De cognitieve therapie wordt als enige werkzame therapievorm gezien. Dit boek levert geen informatie waar een psychoanalyticus iets mee kan. Phil Mollon, klinisch psycholoog en psychoanalyticus, daarentegen beschrijft in *Shame and jealousy* hoe – in plaats van omstandigheden in de buitenwereld – gevoelens van schaamte en jaloezie van binnenuit in de persoon hun schrikbewind kunnen voeren. Vanuit zijn

werkzaamheden in de Tavistock Clinic is hij al sinds de jaren tachtig geïnteresseerd in schaamte, narcisme en stoornissen in de zelfregulatie. Hij schreef over deze onderwerpen twee boeken en diverse artikelen. In dit boek, waarin hij ook het evolutieperspectief van Darwin integreert, geeft hij een inkijk in zijn visie op de genese van schaamte, jaloezie en op het ontstaan van een 'false self'. Het is geschreven voor een breder publiek. Voor degenen die niet goed thuis zijn in het analytische jargon geeft Mollon in de appendix een korte uitleg van in de tekst gebruikte klinische en theoretische analytische begrippen.

Mollon beschrijft zowel de constructieve kant van het schaamtegevoel, die bijdraagt tot socialisatie, als destructieve adaptaties. Hij onderschrijft het door Lewis (1971) gemaakte onderscheid tussen 'schaamte', waarbij het gehele zelfbeeld betrokken is (hoe heb ik dit kunnen doen) en 'schuldgevoel', dat slechts op een deel van het zelfbeeld betrekking heeft (hoe heb ik dit kunnen doen).

Als de meest primaire behoefte van de mens ziet Mollon de behoefte tot het aangaan van relaties. De baby zoekt zichzelf in de weerspiegeling van moeders ogen. Wanneer dit niet lukt trekt hij zich terug in zichzelf en ontstaat schaamte. Schaamte gaat samen met zich bekeken voelen, het uitblijven van bevestiging of de in de blik van de ander waargenomen afkeuring.

Gradaties in intensiteit van schaamtegevoelens bepalen de mate van destructiviteit. Milde vormen leiden tot terugtrekken, perfectionisme, sociale onhandigheid, chronische depressies. Heftige schaamtegevoelens zetten primitieve afweermechanismen in gang, zoals splitsing, ontkenning, 'turning passive into active', en kunnen leiden tot chronische woede, delinquent gedrag, promiscuïteit, ernstige relatieproblemen et cetera. Mollon beschrijft het 'psychic murder syndrome' waarbij een vroeg trauma zowel in de binnenwereld als in de relaties met partners herhaald wordt. De mislukte afstemming met moeder waarin moeder controlerend, intrusief, wisselend zorgzaam en afwijzend is, leidt tot splitsen, identificatie met de agressor en ontwikkeling van een 'false self'. Hij vergelijkt zijn concept met de theo-

rieën van Kalshed, Rosenfeld, Winnicott en Bion. In Mollons visie speelt de eigen afgunst/haat van het kind – anders dan bij Bion, Rosenfeld en Klein – nauwelijks een rol en ligt de nadruk evenals bij Winnicott en Kalshed op de in de realiteit tekortschietende verzorger. Het gebrek aan ontvankelijkheid voor de noden en behoeften van het kind bij de verzorger draagt bij aan de vorming van een vijandige interne moeder. Bij ernstige interpersoonlijke trauma's, zoals seksueel misbruik, kan de intensiteit van schaamtegevoelens zo ondermijnend zijn dat er sprake is van 'ego-destructive shame' (Fonagy e.a. 2002), die het mentalisatievermogen en de realiteitstoetsing ondermijnt. Jaloezie schrijft Mollon toe aan onze waarneming dat een ander (oorspronkelijk de oedipale ander of sibling) wel slaagt in het krijgen van liefde en bevestiging waar we daar zelf niet in slagen. Aan de hand van fraaie eigen klinische voorbeelden en voorbeelden van Riviere, Fenichel en Klein wordt het onderscheid tussen jaloezie (oedipaal, triadisch) en afgunst (preoedipaal, dyadisch) verduidelijkt. Voor psychotherapeuten is met name zijn hoofdstuk over schaamte in de spreekkamer interessant. Een slechts afwachende abstinente houding bij de start van de therapie vergelijkt hij met de 'still-face' experimenten van Tronick e.a. (1978) waarbij het gebrek aan cues extreme onaangename en schaamtevolle gevoelens kan oproepen. Liever dan over deze schaamtegevoelens – bijvoorbeeld opgeroepen door het uitblijven van een verwachte glimlach – spreken patiënten over schuldgevoelens. Schaamtegevoelens hebben vaak iets besmettelijks. Horen over schaamte veroorzaakt schaamte; ook therapeuten gaan het onderwerp soms liever uit de weg. Mollon onderstreept het belang in de therapeutische relatie van veiligheid en empathie. De therapeut moet actief trachten te voorkomen de patiënt opnieuw te beschamen. Dat dit door de vaak openlijke vijandigheid van de patiënt niet altijd gemakkelijk is spreekt voor zich. Niet herkende en doorgevoerde schaamtegevoelens bleken in het onderzoek van Lewis (1971), die vele transcripten van therapeutische sessies bestudeerde, vaak de oorzaak van een negatieve therapeutische reactie of een impasse in de therapie.

De afwisseling van theorie met de vele uitgebreide klinische vignettes maakt *Shame and jealousy* tot een prettig leesbaar boek. Ik vond het, met in het achterhoofd de toename in de praktijk van narcistische en borderlineproblematiek en de daarbij horende diepe gevoelens van schaamte en afgunst, een zeer lezenswaardig boek en beveel het van harte aan.

Literatuur

Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L. & Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalisation, and the Development of the Self*. New York: Other Press.

Lewis, H. (1971). *Shame and Guilt in Neurosis*. New York: International Universities Press.

Tronick, E., Als, H., Adamson, L., Wise, S. & Brazelton, T. (1978). The infant's response to entrapment between contradictory messages in face-to-face interaction. *Journal of Child Psychiatry*, 17, 1-13.

M. Hoxe, psycholoog, is systeem- en psychoanalytisch psychotherapeut, supervisor NVPP, werkzaam bij de volwassenzorg GGZ-Friesland en zelfstandig gevestigd te Leeuwarden.

Jung gehecht

Bespreking van: Jean Knox (2003). *Archetype, Attachment, Analysis. Jungian Psychology and the Emergent Mind*. Hove: Brunner-Routledge, ISBN 1-58391-129-4, 248 pagina's, prijs: € 17,99

Guy Verbruggen

Jean Knox, een jungiaanse analytica, vertrekt in *Archetype, Attachment, Analysis* van de nu in analytische kringen alomtegenwoordige hechtingstheorie. Zij relateert meteen ook de betekenis van onze 30.000 genen – toch een tamelijk beperkt aantal – tot katalysator in interactie met de omgeving, in plaats van ze als blauwdruk van informatie te beschouwen. Een gehechtheidsrelatie heeft te maken met interpersoonlijke processen die aan de basis liggen van de cognitieve en emotionele ontwikkeling. Het interne hechtingsmodel van ouders (zoals dit geëvalueerd wordt met behulp van

het Adult Attachment Interview) correleert met gedrag en verwachtingen van hun kinderen in een 'Strange Situation'. Knox benadrukt herhaaldelijk de onbewuste intrapsychische betekenissen van niet-bewuste interpersoonlijke interacties.

Enkele jungiaanse begrippen krijgen in dit boek een upgrade. Archetypen worden gezien als beeldschema's, 'gestalten', die als basis dienen binnen de symbolische wereld, maar zelf 'without content' blijven. Een archetypische moeder kunnen wij ons voorstellen als een beeldschema van 'containment', dat pas na vroege interacties met de omgeving een betekenispatroon wordt.

Ook complexen moeten we beschouwen als interne werkmodellen – interactiepatronen die ontstaan via interpersoonlijke ervaring met hechtingsfiguren. Afweermechanismen ontstaan uit de vroegste relatiepatronen van het kind met significante anderen en kunnen dissociatief en fragmenterend zijn (iets pijnlijk wegwerken) of integratief en construerend (nieuwe betekenissen scheppen).

Dit theoretisch doorwrochte boek is moeilijk te lezen voor klinici, theoretici zullen er wellicht meer plezier aan beleven. Stern, Fonagy en Schore, belangrijke auteurs, te situeren tussen psychoanalyse en ontwikkelingspsychologie, komen ruim aan bod. Mijns inziens had Knox daar ook meer klinisch en psychotherapeutisch mee kunnen interageren; nu blijft alles erg theoretisch en reflecterend, zodat klinici zich weinig gehecht zullen voelen in dit boek.

G. Verbruggen is psychoanalytisch psychotherapeut binnen de driehoek Hasselt, Tongeren, Sint-Truiden.

Een radicaal andere psychoanalyse

Bespreking van: Mark Solms en Oliver Turnbull (2002). *The brain and the inner world. An introduction to the neuroscience of subjective experience.* New York: Other Press. ISBN 20-02016-90-0, 342 pagina's, prijs: \$ 50,00

Antonie Ladan

De innerlijke belevingswereld vormde traditioneel het domein van de psychoanalyse en aanverwante disciplines. Neurowetenschappers beschouwden subjectieve mentale toestanden, zoals bewustzijn, emotie en dromen, niet als serieuze onderzoeksgebieden. De laatste jaren is hier duidelijk verandering in gekomen. Door ontwikkelingen als de neergang van het behaviorisme en het beschikbaar komen van technologie waarmee het functioneren van de hersenen zichtbaar kan worden gemaakt, zijn deze onderwerpen in de afgelopen tijd in verschillende neurowetenschappelijke laboratoria in het centrum van de onderzoeksbelangstelling komen te staan. Dit heeft geleid tot een explosie aan nieuwe inzichten.

In hun boek pakken Solms en Turnbull in zekere zin de draad op waar Freud deze aan het eind van de negentiende eeuw noodgedwongen los moest laten. Noodgedwongen, gezien de toenmalige stand van zaken op het gebied van de neurologie en de neurofysiologie, en niet omdat Freud een tegenstander van neurologische verklaringswijzen was.

Na een inleiding in de neuroanatomie en de neurofysiologie, nodig om hun betoog enigszins te kunnen volgen, staan zij uitvoerig stil bij de vraag wat 'mind' eigenlijk is. 'Mind' als zodanig is onbewust, maar door naar binnen te kijken, kunnen we aspecten ervan bewust waarnemen: Hoe voel ik mij in een steeds veranderend lichaam en in een steeds veranderende wereld? De essentie van 'mind' is naar hun mening dan ook niet het vermogen tot intelligent gedrag, maar het vermogen tot subjectiviteit. Het concept 'mind' is onlosmakelijk verbonden met het observerend perspectief vanuit de eerste persoon.

Vervolgens behandelen zij de revolutie die zich in de cognitieve neurowetenschappen heeft

voltrokken ten aanzien van onbewuste processen. Inmiddels bestrijdt niemand nog de opvatting van Freud dat het grootste deel van ons mentaal functioneren onbewust verloopt. Niet het onbewuste is het probleem, maar het bewustzijn. Bij het bespreken van de neurale mechanismen die dit bewustzijn van onszelf genereren, maken Solms en Turnbull een onderscheid tussen kernbewustzijn ('core-consciousness') en het zogenaamde bewustzijn van bewustzijn ('extended consciousness' of 'consciousness of consciousness'). De hierbij betrokken mechanismen zijn verbonden met onze meest basale biologische behoeften en zijn niet los te zien van de hersenmechanismen met betrekking tot emoties.

Deze emotiemechanismen worden uitvoerig besproken, waarbij zij, in navolging van Panksepp, vier primaire waardesystemen onderscheiden – 'seeking', 'rage', 'fear' en 'panic' (separation-distress) – die alle menselijk gedrag motiveren en diep in ons evolutionaire verleden geworteld zijn. Daarna schetsen zij, in een hoofdstuk over het geheugen, hoe deze overgeërfde mechanismen gedurende iemands ontwikkeling gewijzigd worden en hoe onze persoonlijke ervaringen tot bewuste en onbewuste kennis en gedragingen leiden die ons leven van alledag vorm geven. Hierbij komen ook concepten als 'infantiele amnesie' en 'verdringing' aan bod.

Solms en Turnbull gebruiken elementen uit het voorgaande om in een apart hoofdstuk het 'geheim' van het dromen te ontrafelen. Daarbij nemen zij onder andere duidelijk stelling tegen de opvattingen van Hobson c.s. dat dromen niet anders dan een bijproduct van bepaalde fysiologische hersenprocessen zouden zijn. Ook zetten zij vraagtekens bij de mening van Freud dat het verschil tussen de manifeste en de latente droominhoud het gevolg is van de censuur van het ego. 'The apparent illogicality and bizarreness of dreams may be due to the inherently "regressive" nature of the dream process. The mere fact that the system is forced to function in the way that it does, where the executive systems of the frontal lobes cannot program, regulate, and verify the output of the posterior forebrain, may well produce the difference between the latent and manifest

contents – with no need to introduce the additional function of censorship' (p. 215).

In het laatste deel van het boek behandelen zij het 'nature-nurture' probleem en de functionele verschillen tussen de linker- en de rechterhersenhelft. Vervolgens komt de integratieve vraag aan de orde wat ons 'zelf' is in neurobiologische termen. Solms en Turnbull menen dat het zelf gevonden kan worden in de inhiberende mechanismen in de prefrontale kwabben. Meer dan wat ook, onderscheiden deze mechanismen ons van de dieren die in evolutionair opzicht het dichtst bij ons staan. De 'vrije wil' bestaat in hun ogen uit het vermogen tot remming, het vermogen om ervoor te kiezen iets niet te doen.

Vanuit een neurobiologisch gezichtspunt is het doel van een psychoanalytische behandeling dan ook om de functionele invloedssfeer van de prefrontale kwabben te vergroten. In dat verband is veelzeggend dat het weinige beeltonderzoek naar de effecten van psychotherapie niet alleen laat zien dat er specifieke functionele veranderingen in de hersenen optreden, maar ook dat deze veranderingen in essentie gelokaliseerd zijn in de prefrontale kwabben. Solms en Turnbull veronderstellen dat deze veranderingen met name tot stand komen via twee mechanismen, te weten taal en internalisering. Taal vormt een extreem krachtig middel om neuronale verbindingen tot stand te brengen tussen waarneming en geheugen en daarmee gedrag ondergeschikt te maken aan de 'vrije wil'. Ten aanzien van internalisering is hun hypothese dat de regressieve aard van de overdrachtsrelatie wellicht in staat is de frontale kwabben opnieuw in een zekere mate van gevoeligheid te brengen, zoals deze gedurende bepaalde ontwikkelingsfasen optreedt. Hierdoor zouden bepaalde neuronale afstemmingen alsnog plaats kunnen vinden. Solms en Turnbull menen dat de psychoanalyse op een beslissend punt is aangekomen. Er is maar één mentaal apparaat en op de lange duur zal onvermijdelijk een neurowetenschap van de subjectieve ervaring ontwikkeld worden, met of zonder de psychoanalyse. Zij besluiten hun boek met een toekomstdroom: 'The high road for psychoanalysis is to engage with the neuroscientific issues that

should now directly interest it. This will not be an easy task. (...) If a critical mass of psychoanalysts should choose this path, there is much to be gained in return for the effort that it will involve. A radically different psychoanalysis will emerge. It will be a psychoanalysis that retains its pride of place as a science of human subjectivity – the discipline through which we investigate the stuff of individual experience: the living of a life. But its claims will be far more securely grounded. (...) And in the end, we believe, we shall be able to say with confidence at last: this is how the mind really works' (p. 315).

Ik vond het geen gemakkelijk boek, zeker niet gezien de grote hoeveelheid informatie uit de neurowetenschappen die de schrijvers in de loop van het verhaal zonder veel mededogen over de niet ingevoerde lezer uitstorten. Bovendien blijft het voor diezelfde lezer moeilijk om de diverse claims en uitspraken op hun relevantie te beoordelen. Maar misschien is dat ook niet het belangrijkste. Het boek kan vooral gelezen worden als een hartstochtelijk pleidooi aan het adres van psychoanalytici, om zich open te stellen voor wat de psychoanalyse en de neurowetenschappen elkaar te bieden hebben.

A. Ladan is psychiater, werkzaam in de eigen praktijk en verbonden aan het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam en Utrecht.

Een intake in de psychoanalytische praktijk

Bespreking van: Frans Schalkwijk (2003). *Diagnostiek in de praktijk. Een handleiding voor beginnende hulpverleners*. Amsterdam: Boom. ISBN 90-5352-848-2, 224 pagina's, prijs: € 22,50

Laurence Claes

Hoewel de titel dat niet aangeeft, gaat *Diagnostiek in de praktijk* specifiek over het intakegesprek in de psychoanalytische praktijk. Het boek is geschreven voor studenten in de psychologie, sociale wetenschappen en voor hulp-

verleners in de (psychoanalytische) praktijk. De auteur is psychotherapeut-psychoanalyticus en is hoofdredacteur van het *Tijdschrift voor Psychoanalyse*. Hij schreef diverse andere boeken op dit terrein.

In het eerste hoofdstuk beschrijft hij hoe het intakegesprek daadwerkelijk gevoerd moet worden. De intake heeft verscheidene doelstellingen, die verder gaan dan het verzamelen van informatie om tot een diagnose te komen. De cliënt moet ook worden gemotiveerd en zich veilig voelen tijdens het gesprek. Dit bereikt men door verschillende therapeutische technieken toe te passen, die in dit hoofdstuk beschreven worden. Schalkwijk stelt – volledig terecht – dat de doelstellingen van het intakegesprek het best bereikt kunnen worden in een zitting die, in ieder geval vanuit het oogpunt van de therapeut, zeer gestructureerd is.

Deel 2 gaat over het verzamelen van informatie tijdens de intake vanuit verschillende – voornamelijk psychoanalytische – referentiekaders. In de hoofdstukken 2, 3 en 4 vindt men informatie over het driftmodel, het objectrelationele model, de zelfpsychologie en de functie van afweermechanismen. Hoewel in de psychoanalyse het volwassen karakter wordt gezien als de neerslag van de ontwikkeling in de kinderjaren, ligt het accent – volgens Schalkwijk – in de intake grotendeels op het hier-en-nu. Ook het gedrag van de cliënt tijdens de intakezitting kan veel informatie bieden, als je maar weet waar je op moet letten.

In de drifttheorie van Freud wordt de menselijke psyche als een intrapsychisch systeem beschouwd (Es, Ik, Boven-Ik). De mens, gedreven door zijn seksuele en agressieve driften, doorloopt verschillende ontwikkelingsfasen (oceanisch, oraal, anaal, en fallisch-oedipaal) om zijn driften te leren beheersen. Zo ontstaat een karakter dat de mens kenmerkt en stuurt, steeds zoekend naar compromisoplossingen voor zijn driftmatige conflicten.

Al vrij snel in de ontwikkeling van het psychoanalytisch gedachtegoed kwamen psychoanalytici naar voren die andere accenten legden. Een zeer belangrijke onder hen was Melanie Klein, die de aandacht richtte op het relationele aspect in de ontwikkeling van het kind, aldus Schalkwijk. Mahlers objectrelationele

theorie over de psychologische geboorte beschrijft het groeiproces van versmelting naar autonomie en de daarbij behorende ontwikkelingsstaken (symbiose – differentiatie – oefenen – toenadering – consolidatie). Hoewel theoretisch niet helemaal zuiver op de graat, wordt in dit hoofdstuk over diagnostiek vanuit het objectrelationele model ook de ontwikkeling van het zelfgevoel (Kohut, Stern) besproken. Dit gebeurt omdat de ontwikkeling van een zelf zo goed te begrijpen is vanuit het objectrelationele model.

Verder is het typerend voor een psychoanalyticus om de persoonlijkheidsstructuur van een cliënt te onderzoeken door ook te kijken naar zijn afweermechanismen. In een intake, maar vooral in een therapie wordt getracht de onbewuste afweerbewerkingen op te sporen, wat weerstand in de cliënt oproept.

Schalkwijk slaagt er mijns inziens in om deze referentiekaders theoretisch helder te beschrijven en te illustreren met behulp van gevalsbeschrijvingen. Tevens situeert de auteur de verschillende ontwikkelingsfasen – vanuit de verschillende theoretische modellen – op een tijdlijn, hetgeen het geheel zeer duidelijk maakt. Tevens durft de auteur het aan om een aantal theoretische kaders op basis van wetenschappelijke bevindingen ter discussie te stellen. Bijvoorbeeld: 'Nu is anno 2002 van alles aan te merken op de driftheorie, zelfs zo veel dat het als wetenschappelijk model niet meer houdbaar is' (p. 39), wat blijk geeft van een kritische instelling.

In hoofdstuk 5 richt Schalkwijk de aandacht op het intakegesprek vanuit het systeemtheoretische kader en dat van de cognitieve gedragstherapie. Hoewel een aantal modellen uit de respectievelijke kaders niet besproken worden, zijn er wel relevante referenties weergegeven die de lezer kan consulteren om zich verder te informeren.

In het zesde hoofdstuk komen diagnostische instrumenten aan de orde die behulpzaam kunnen zijn bij het verzamelen van gestructureerde informatie tijdens het intakegesprek. Hierin worden het Ontwikkelingsprofiel van Abraham, het Structurele Interview van Kernberg (neurotische-borderline-psychotische persoonlijkheidsorganisatie) en de DSM-IV

beschreven. Er worden vooral instrumenten besproken waarvan, nog los van de relevantie van het afnemen, de bestudering op zich de intaker al helpt bij het structureren van zijn informatieverzameling.

In de laatste twee hoofdstukken wordt de informatie uit de voorafgaande hoofdstukken samengebracht. Stap voor stap bespreekt de auteur hoe de therapeut tot de formulering van een diagnose komt (in psychoanalytische termen) en welke overwegingen men dient te maken om een bepaalde therapievorm aan te bieden. De psychoanalytische beschrijvende diagnostiek wordt ook verbonden met de classificaties van de DSM-IV. Bij het nadenken over de mogelijke behandelingsvormen komen inzichtgevende versus steunend-structurende therapie, de therapiefrequentie en de geschiktheidscriteria voor een behandeling aan de orde.

Dit handboek lijkt me zeer geschikt voor (beginnende) hulpverleners die kennis willen maken met het intakegesprek vanuit verschillende psychoanalytische referentiekaders. Indien men echter inzicht wil krijgen in de verschillende fasen van een psychodiagnostisch proces lijkt aanvulling met andere literatuur aan te bevelen (bv. Vertommen e.a. 2002).

Literatuur

Vertommen, H., Ter Laak, J. & Bijttebier, P. (2002). Het psychodiagnostisch proces. *Diagnostiek-wijzer*, 5, 4-16.

L. Claes, psychologe-gedragstherapeute, werkt als onderzoeker aan de KU Leuven, Faculteit Psychologie, Afdeling Psychodiagnostiek en Psychopathologie.

Vergiffenis in moderne tijden

Bespreking van: Michael E. McCullough, Kenneth I. Pargament, Carl E. Thoresen (red.) (2000). *Forgiveness: Theory, Research, and Practice*. New York/Londen: The Guilford Press. ISBN 1-57230-711-0, 334 pagina's, prijs:\$ 25,00

Marc Calmeyn

In de introductie van *Forgiveness* wijzen de auteurs op een opmerkelijk gegeven. Pas vanaf 1980 is er in de wetenschappelijke vakliteratuur systematisch onderzoek naar het concept 'vergiftenis' te vinden. Voordien (1932 tot 1980) was dit nogal schaars en bestond het vooral uit theoretische beschouwingen en relatief weinig empirisch onderzoek. Een aantal hypothesen wordt als verklaring aangehaald: een te grote band met religie, de twintigste eeuw die een van de bloedigste was, waardoor vergiffenis geen aandacht kreeg, problemen bij empirisch onderzoek van dit concept in een tijd waarin de analyse gericht was op observeerbaar gedrag, ... In elk geval willen de auteurs het 'fenomeen' vergiffenis grondig verkennen. Het boek wordt gepresenteerd als een psychologische studie, maar er is daarnaast veel ruimte voor sociologisch onderzoek. De biologische invalshoek komt ook aan bod! En in beperktere mate weliswaar, maar toch, wordt plaats gegeven aan theologische reflectie. Een multidimensionale benadering ligt dus aan de basis van dit boek, dat uit drie grote delen bestaat. Het eerste belicht conceptuele en methodologische thema's. Zo wordt een 'staalkaart' gebracht van wat de belangrijkste wereldreligies (jodendom, christendom, islam, boeddhisme en hindoeïsme) over vergiffenis, verzoening en berouw denken. In een volgend hoofdstuk wordt een concreet onderzoeksproject uit India gebracht. Wat is de betekenis van vergiffenis voor personen met HIV/AIDS en voor hun familieleden? Een ander hoofdstuk brengt de stand van zaken rond de onderzoeksmethodologie (*assessment*) met verkenning van mogelijkheden en beperkingen. Het tweede deel is gewijd aan psychologisch basisonderzoek. De volgende onderwerpen wor-

den uitgewerkt: neuropsychologische correlaten, ontwikkelingsgerichte en cognitieve gezichtspunten, baten en beperkingen van de band tussen vergiffenis en boete. In het laatste hoofdstuk wordt de relatie met de persoonlijkheid uitgewerkt. Hier komt Freud voor het eerst ter sprake.

Het derde deel bespreekt de 'toepassingen': individuele psychotherapie, echtpaartherapie, groepsinterventies. Een interessant hoofdstuk belicht het verband tussen vergiffenis en lichamelijke gezondheid. De conclusies van de auteurs zijn voorzichtig: 'Evidence that forgiveness influences physical health does not yet exist. Still, we have reason to suspect that physical health status may indeed be related, probably indirectly, to forgiveness' (p. 274). Tot slot, de bijdrage vanuit religieuze invalshoek; de auteur verwijst naar Kohut. Daarbij staat de dagelijkse praktijk van het pastoraat centraal voor hem. Dit leidt tot een artikel dat het leven laat zien zoals het is.

In een algemeen besluitend hoofdstuk pleiten de auteurs voor een multifocale analyse van vergiffenis. Zij vermijden daardoor de tendens tot reductionisme.

Tot zo ver de feiten. Wat evenwel te denken van dit boek? Van groot belang is het samengaan van 'tellen én vertellen' (Schotte 1990). Beide aspecten komen hier aan bod. Het is een hele uitdaging om een transcendentale begrip op deze wijze te benaderen zonder in reductionisme te vervallen. Wel is er een overhellen in de richting van het 'tellen'. Slechts een drietal hoofdstukken poogt betekenisvolle verbanden te leggen. De bovenvermelde 'staalkaart' (hoe staan de wereldreligies tegenover vergiffenis?) is er één van. Het hoofdstuk *Personality and Forgiveness* beroept zich op psychodynamische concepten. De narcistische persoon wordt als tegenpool van de vergevende persoon gezien (p. 164). Het hoofdstuk over de pastorale hulpverlening brengt een doorleefd verhaal met begrip voor het proces van vergeving.

Dit lijkt me dan ook het wezenlijke onderscheid tussen tellen en vertellen. Het eerste substantieert (door het samenbrengen van feiten), het tweede dynamiseert (het leggen van verbanden waardoor nieuwe betekenissen kunnen oplichten). In dit boek staan ze naast elkaar. Een

poging tot integratie vind ik niet terug, ondanks het pleidooi van de samenstellers voor een multidimensionale benadering. Bij het lezen wordt duidelijk dat het niet kunnen vergeven alleen verbonden wordt met reëel trauma. Het hoofdstuk waarin onderzoek in India bij personen met HIV/AIDS en hun familieleden plaatsvond, is hiervoor exemplarisch. Op zich is daar natuurlijk niets tegen. Over de innerlijke wereld, waarin trauma even reëel kan zijn als de objectieve trauma-ervaring, is echter niets terug te vinden. De psychotherapeutische ervaring leert dat de beleving van 'misdaad' – bijvoorbeeld bij de obsessionele en paroxysmale (Stassart 1999) structuur – traumatiserend kan werken en de persoon sterk kan hinderen! Het komt helaas vaker voor dat psychologische studies geen recht doen aan de 'psychische realiteit'. Ten slotte bestaat er nog het risico dat dit transcendentale begrip niet ontsnapt aan het nuttigheidsdenken. Hoewel dit onderkend wordt, blijft het een bekommernis. Zo stelt men in het hoofdstuk over groepsinteracties voor, groepen op te richten die enkel op 'vergiffenis' gericht zijn (als psycho-educatie of in de vorm van een doelgerichte therapie). Is dit niet 'hemelsgend'? Het sluit aan bij de trend om religieuze en existentiële begrippen om te vormen tot middelen om welbevinden te bevorderen. God als middel is nu wel het laatste wat de oprecht gelovige nastreeft. Al bij al is het belangrijk dat de auteurs het thema 'forgiveness' een wetenschappelijke basis willen geven en door de multidisciplinaire benadering reductionisme weten te vermijden. Ze hebben dit 'hemelse' begrip een aardse allure gegeven, wel wetende dat er 'meer tussen hemel en aarde is ...'

Literatuur

Schotte, J. (1990). *Notice pour introduire le problème structural de la Schicksalsanalyse, Szondi avec Freud, sur la voie d'une psychiatrie pulsionnelle*. Brussel: de Boeck-Wesmael.

Stassart, M. (1999). Le caractère paroxysmal. *L'Information Psychiatrique*, 75 (6), 603-609.

M. Calmeyn is psychiater-psychoanalyticus bij PC Dr. Guislain, in Gent en in privé-praktijk 'Lelieveld', te Loppem.

Nu eens de vader centraal

Bespreking van: James M. Herzog (2001). *Father hunger, explorations with adults and children*. Hillsdale/Londen: The Analytic Press. ISBN 0-88163-259-7, 324 pagina's, prijs: £ 41,50

Eugenie Oosterhuis

In het voorwoord van *Father hunger* schrijft Herzog over de drijvende kracht achter zijn werk: de identificatie met zijn grootvader aan moederszijde, een liberale rabbi in Berlijn, die vanuit het concentratiekamp Theresiënstadt met zijn veertienjarige zoon meeding naar Auschwitz; vrijwillig, omdat hij hem niet alleen wilde laten. Beiden kwamen om.

Herzog zegt: 'To accompany, even in terror; to refuse to extract myself, even at a cost; and to try to help so that a person who requests my assistance, and with whom I have forged an alliance, need not do it alone – has been my guiding and abiding principle' (p. IX).

Herzog beschrijft meeslepend hoe deze leidraad in zijn psychoanalytische werk vorm heeft gekregen. Zijn boek is de neerslag van twintig jaar onderzoek naar de betekenis van de vader voor de ontwikkeling van het kind. Hij richt zich daarbij vooral op het mannelijke kind; in zijn introductie zegt hij: 'This focus has multiple determinants, not the least of which is autobiographical' (p. 2). Op het autobiografische karakter kom ik nog terug. Er zijn in dit boek ten minste twee rode draden; de 'father hunger' en de invloed van traumatisering op het vermogen tot spel als communicatie van mentale representaties.

Herzog beschreef het verschijnsel, dat hij 'father hunger' genoemd heeft, naar aanleiding van zijn ervaringen met kinderen van pas gescheiden ouders die bij hun moeder woonden. Hij merkte hoezeer deze kinderen door het gemis van de vader kampten met hun agressie, die vaak in de verholde vorm van nachtmerries, fobieën of depressieve symptomen te voorschijn kwam. Mede op grond van observaties van kinderen in gewone gezinnen, dus met beide ouders, concludeerde hij dat de vader nodig is om de agressie te reguleren.

Vaders doen opwindende spelletjes en als het goed is houden ze er op tijd ook weer mee op. Hierdoor leert het kind omgaan met zijn agressie. Vooral voor de jongen is de vader een 'comrade in arms': hij is hetzelfde, kan hem dus begrijpen en daardoor leren te denken over zijn agressieve driften in plaats van ze uit te leven.

Voor Herzog is dit een exclusief vaderlijke taak, hoewel uit zijn beschrijvingen van interacties in de gezinnen naar voren komt dat vaak juist de moeder aan de vader grenzen stelt als ze merkt dat het kind te overprikkeld raakt. Hij laat er ook geen twijfel over bestaan dat het kind, vooral de jongen, beide ouders nodig heeft: 'All men need to participate in a relationship with a male parent who is loved by the female parent' (p. 88). De triadische relatie staat centraal en er zijn drie wezenlijke zelfrepresentaties: zelf met moeder, zelf met vader en zelf met beide ouders.

In dit boek gaat het echter vooral over 'zelf met vader'. De meeste hoofdstukken zijn gewijd aan klinisch materiaal uit de psychoanalyses van volwassenen en kinderen. Het zijn allemaal patiënten die getraumatiseerd zijn door de Holocaust, in de tweede of derde generatie. Vanzelfsprekend is agressie het centrale probleem; agressie die heel vaak juist in het beleven van de seksualiteit tot uiting komt. Steeds weer is Herzog in de overdracht de vader op wie de agressie gericht wordt en die de razernij moet verdragen en samen met de patiënt begrijpen. De gevolgen van de traumatisering, waarover in het gezin van herkomst niet gepraat kon worden, vormen de tweede rode draad: het ontbreken van woorden leidt tot handelen en spelen volgens een rigide patroon. Kinderen staan hierdoor stil in hun ontwikkeling en bij enkele volwassen patiënten is er sprake van een perversie. Wanneer er met hulp van de analyticus woorden gevonden worden voor het onzegbare, dus ongekende, ontstaat ruimte voor flexibel denken en spelen. Herzog besteedt aan de ontwikkeling van het vermogen om te spelen veel aandacht; de mooiste illustraties komen uit kinderanalyses, waarin de patiëntjes hem met hun stereotiepe spel vaak voor raadsels stelden.

Hij wijst er herhaaldelijk op dat de analyticus moet beginnen met te luisteren en moet proberen de patiënt te volgen in zijn manier van contact maken. Dit vergt geduld en verdragen van niet weten; in de analyse van Tommy is hij dan ook lange tijd Dr. Stupid. Zonder vooringomenheid luisteren is het ABC van de psychoanalyse, maar de klinische voorbeelden laten zien hoeveel moed daarvoor vaak nodig is en hoe groot de verleiding is om door een duiding zogenaamd helderheid te scheppen en de agressie in te perken.

Herzog schrijft prachtig, bijna betoverend; hij associeert graag op woorden en hun klanken en citeert gedichten die hem daarbij invallen. Het is niet verwonderlijk dat Paul Célán een van zijn geliefde dichters is, want het werk van Herzog is, evenals dat van Célán, sterk beïnvloed door de eigen levensgeschiedenis. Dat is altijd zo, maar ik vond de invloed iets te nadrukkelijk tot uiting komen in de keuze van het klinisch materiaal. Het waren allemaal Holocaustslachtoffers van de tweede of derde generatie. Ik voelde mij gebombardeerd door de agressie die Herzog zo bewonderenswaardig kon begrijpen en verwoorden. Een bezwaar is dat hierdoor de indruk wordt gewekt dat alleen deze specifieke traumatisering leidt tot de problemen met agressieregulatie en symbolisering, die in de analyse met deze bijzondere vader/analyticus begrepen konden worden. Ik denk niet dat dit de bewuste bedoeling is geweest, maar de nadruk die Herzog zelf expliciet legt op de sterk autobiografische beïnvloeding wijst in die richting.

Ondanks deze kritische kanttekening beveel ik dit boek van harte aan. Het biedt een schat aan klinisch materiaal, voor een groot deel verbatim, zowel van patiënt als van analyticus. Het geeft een indrukwekkend beeld van de kracht van het onbewuste én de genezende kracht van een psychoanalyse, waarin de analyticus zijn patiënt wil vergezellen, 'even in terror'.

E. Oosterhuis, psychiater/psychoanalytica voor kinderen en volwassenen, werkzaam in eigen praktijk, is opleider en supervisor van de NVPA en de NVPP.

Een inleiding in de psychotraumatologie

Bespreking van: Bas J.N. Schreuder (2003). *Psychotrauma. De psychobiologie van schokkende ervaringen*. Assen: Koninklijke Van Gorcum. ISBN 90-232-3646-7, 186 pagina's, prijs: € 28,00.

Marc Hebbrecht

In *Psychotrauma* neemt Bas Schreuder, ex-directeur van een centrum voor slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, twee uiteenlopende disciplines die een bijdrage geleverd hebben aan de psychobiologie als uitgangspunt, namelijk de psychoanalyse en de cognitieve neurowetenschappen. Een hele uitdaging! Het boek is niet zozeer een psychoanalytisch, als wel een psychiatrisch product geworden.

Schreuder brengt een interessante synthese binnen een domein dat sinds de introductie in 1980 van de Posttraumatische Stress-Stoornis (PTSS) in de DSM-classificatie een enorme bloei heeft gekend. PTSS blijkt vaak samen te gaan met depressieve en dissociatieve stoornissen, naast afhankelijkheid van middelen. Bij de behandeling van PTSS denken we volgens hem steeds minder aan psychoanalytische psychotherapie doch meer aan een gecombineerde behandeling bestaande uit cognitieve gedrags-therapie, antidepressiva (SSRI's), erkenning van het slachtoffer en het schrijven van het levensverhaal. Hij neemt uitdrukkelijk de hulpvraag van de patiënt als uitgangspunt maar behandelt de verschillende therapeutische mogelijkheden geen van alle erg uitvoerig. Schreuder heeft vooral het psychoanalytische luik van de behandeling weinig uitgewerkt; hij houdt vast aan de bekende opvattingen van Freud, noemt ook wel het gehechtheidsonderzoek en verwijst naar het werk van Winnicott over de overgangsräume en het zelf. Ik mis bijvoorbeeld een verwijzing naar Fairbairn, die vanuit een objectrelationele visie heeft nagedacht over de psychische verwerking van traumatisering. Schreuder doet op pagina 173 een ongelukkige uitspraak: *recovered-memory* therapieën zouden door psychoanalytici zijn gepropageerd. Ik dacht dat hypnotherapeuten zich

aan dergelijke ondernemingen wagen. Het *false-memory* syndroom is vooral een complicatie van suggestieve en minder van inzichtgevendende therapievormen.

Een schokkende ervaring levert een cascade aan gevolgen op. Er wordt een biologisch geprogrammeerde overlevingsreactie op gang gebracht en de relatie met andere mensen verandert. De basisveiligheid en voorspelbaarheid worden drastisch onderuitgehaald. Een psychotrauma beschadigt de natuurlijke grenzen tussen individu en buitenwereld, waardoor een verwonding van het zelf ontstaat en een aantasting van de overgangsräume. Door de verving tussen binnen- en buitenwereld wordt de bron van destructieve prikkels vaak niet meer extern gelokaliseerd, maar intern: er ontstaan zelfverwijten, schuld, reacties van onderwerping. Of het slechte object wordt in het zelf geïntrojecteerd met zelfdestructieve neiging tot gevolg. Het voorbeeld van drie Marokkaanse broers die gedurende jaren aan verschrikkelijke leefomstandigheden waren blootgesteld, illustreert hoe hun inspanningen om een gemeenschappelijke overgangsräume in stand te houden (fantaseren over Parijs), hebben bijgedragen tot hun overleving. Schokkende ervaringen tasten het vermogen te symboliseren aan, liggen aan de basis van de vorming van een onecht zelf en leiden tot primitieve afweer zoals ontkenning en dissociatie. Traumatisering vóór het derde levensjaar schaadt het zich ontwikkelende systeem van normen en waarden.

Empirisch onderzoek is nuttig omdat het lang gekoesterde oordelen doet wankelen. Er kon bijvoorbeeld niet worden aangetoond dat traumatisering van de ouders overgedragen wordt op de kinderen. Wel blijkt een gedesorganiseerd gehechtheidstype samen te hangen met vroegere traumatische ervaringen. Ook zouden premorbide persoonlijkheidskenmerken slechts een geringe rol spelen bij het ontstaan van PTSS; van meer belang is de aanwezigheid van psychopathologie bij de ouders en de kwaliteit van de opvang bij de thuiskomst, ook de kwaliteit van de medische bejegening! Als ander voorbeeld verwijst hij naar de neurowetenschappen, die onze opvattingen over de infantiele amnesie hebben bijgesteld; het gaat hier niet om verdringing, doch om een gevolg

van latere rijping van de wederkerige verbindingen tussen neocortex en hippocampus enerzijds en de tragere ontwikkeling van het corpus callosum.

Psychoanalytici zullen geboeid worden door het hoofdstuk over angststromen, nachtmerries en nachtelijke herbelevingen. De posttraumatische nachtmerrie is in principe bespreekbaar en bewerkbaar; elke nieuwe nachtmerrie is een versie die beter past in de psychodynamische werkelijkheid van het moment. In de nachtmerrie met een rigide scenario heeft nauwelijks droombewerking plaatsgevonden. Het gaat om de feitelijke herhaling van een geïsoleerde psychische gebeurtenis, die afgekapseld is in de representerende wereld en niet gesymboliseerd werd. Bion zou spreken van onverteerde bèta-elementen als gevolg van een defect in de alfa-functie en teweeggebracht door het trauma. De bewerking van het rigide scenario is moeilijk en zorgt voor problemen tijdens de psychoanalytische behandeling.

De lezer krijgt veel neurobiologische informatie te verteren, maar deze wordt heel helder aangeboden. Over de neurofysiologie van de emotieregulatie heb ik enkele interessante dingen gelezen. Zo blijkt uit *split-brain* experimenten dat de rechterhersenhelft de externe situatie preciezer en feitelijker waarneemt dan de linkerhersenhelft. De linkerhersenhelft is continu op zoek naar contextuele informatie en maakt daardoor meer waarnemingsfouten. Vanuit de amygdala, de plaats waar de valentie en de arousal van de emotie worden verbonden met

de actietendentie, wordt het overlevingsgedrag geactiveerd. Het proces waarbij organizers (bv. het zelf, leeftijdsperiodes, overgangsmomenten) de verschillende herinneringen structuren tot scenario's, die op hun beurt aangepast worden op basis van nieuwe informatie, zou zich afspelen in de verschillende onderdelen van de hippocampus. De neurowetenschappen bevestigen de klinische overtuiging van psychoanalytici dat herinneringen geen reproducties zijn, wel reconstructies, die als dynamische processen aansluiten bij de psychosociale situatie van het ogenblik.

Dit boek is bestemd voor studenten en het lijkt me een goede inleiding in het kader van een cursusonderdeel voor artsen, psychologen en psychiaters in opleiding. Ook wie zich vlug een idee wil vormen van de stand van zaken op het vlak van traumaonderzoek, zal aan dit boek iets hebben. De auteur doet echter te veel moeite om concepten te definiëren. Dit is onnodig en stoort de lectuur want het interfereert voortdurend met de redeneerlijn van de auteur. Het hoofdstuk over intergenerationele overdracht van trauma wordt daardoor rommelig en vervelend, terwijl dit juist psychoanalytici zou kunnen aanspreken. De laatste revisie is waarschijnlijk achterwege gebleven; in de literatuurlijsten staan nogal wat fouten. Maar misschien klink ik nu al te kritisch; het is een interessant psychiatrisch boek.

M. Hebbrecht is psychiater, psychoanalytisch psychotherapeut en psychoanalyticus.